

3.2 NGAAHI LISI'

'E lava ke lisi atu ha kelekele 'e he ma'u tofi'a' (Nōpele pe Pule'anga) pe 'e ha taha ma'u 'api kolo pe 'api tukuhau. Ko e lisi ko ia', 'oku fakahoko ia 'i ha ngaahi ta'u kuo tu'utu'uni pau pea 'e ngata ia he taimi 'e 'osi ai 'a e ngaahi ta'u ko ia'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founa ki hono fakafo'ou 'o ha lisi, kā 'oku 'ikai fakangofua 'e he lao' ha totonu ke fakafo'ou pē ko ha fili ke fakafo'ou (kupu 60 Lao ki he Kelekele'). 'I he lao', 'oku 'oange ha ngaahi totonu kehekehe ki he fa'ahinga kehekehe 'o e ma'u 'api', 'i he'ene fekau'aki mo e taimi 'e malava ke lisi atu ai ha kelekele. 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e ma'u tofi'a' ke ne lisi atu ha kongā kelekele 'o 'au ki he ta'u 'e 99. 'E malava 'e ha tokotaha ma'u 'api kolo ke ne lisi atu 'a hono 'api' 'o a'u ki he ta'u 'e 99, kā ko e founa ngāue 'a e Potungāue Fonua' 'i he taimi ni, 'oku nau fakangatangata 'a e ta'u ko eni ke kamata 'aki pē 'a e ta'u 'e 50. Ko e tokotaha ma'u 'api tukuhau', 'e lava ke ne lisi atu hono 'api tukuhau' pe kongā 'o ia ki he ta'u pē 'e 20, pea ko hono toe fakafo'ou 'oku fakangatangata pē ki he ta'u 'e 10.

Na'e tokanga 'a e kakai' ki he ngaahi fakangatangata 'o e taimi 'e lava ke lisi ai ha 'api kolo pē 'api tukuhau, toe fakafo'ou 'o e ngaahi lisi', totongi lisi' mo e pa'anga 'oku 'eke ke totongi ki mu'a pea fakangofua ha fakafo'ou, fakangatangata ki he pēseti 'e 5 pē 'o e tofi'a fakakātoa 'o ha ma'u tofi'a 'oku ngofua ke lisi atu, lisi 'o e ngaahi vai 'i lotofonua (Fanga'uta) mo e matātahi', lisi ki he kakai muli' mo e ngaahi kaveinga kehe pē 'oku fekau'aki mo e kongā ko eni'. Na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e tokanga makehe ki ai 'a e ngaahi siasi fekau'aki mo e lisi pea pehē foki ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale mo e sekitoa taautaha'. Na'e fakahoko 'e he kau Nōpele' 'a 'enau fokotu'u pē 'a nautolu 'i he Lao Fakaangaanga (Fakatonotonu) ki he Kelekele 2010, 'a ia na'e fakahū atu ki he Fale Alea pea tuku mai ki he Komisoni' (vakai ki he Fakalahi 11). Na'e 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'u ke fa'u ha Komisoni Tau'atāina ke ngāue ki he kongā lahi 'o e ngaahi kaveinga ko eni na'e tuku mai 'e he kakai'.

'E vakai'i 'i he kongā ko eni 'a e ngaahi fokotu'u kehekehe mo e ngaahi kaveinga fekau'aki mo e lisi', pea 'oatu mo e ngaahi fokotu'u mei he Komisoni'.

3.2.1 NGA AHI FAKANGATANGATA 'O E LISI'

(i) Ke hiki hake 'a e ta'u 'oku lava 'o lisi atu ai 'a e ngaahi 'api tukuhau'

'E lava ke lisi atu ha 'api tukuhau pē kongā 'o ia, 'e lava ke a'u ia ki he taimi lahi taha ko e ta'u 'e 20, pea 'e lava 'o toe fakafo'ou 'i ha ta'u pē 'e 10 (kupu 56(iv) mo e 60 'o e Lao ki he Kelekele'). 'Oku 'uhinga 'a hono fakangatangata eni', ke malu'i 'a e totonu 'a e 'ea ke hoko ki he 'api' pea ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi me'a 'e fihia ki ai 'a e 'api' 'i he taimi 'e hoko ai ki ai'. Ko hono lisi atu 'o e 'api kolo' mo e lisi atu 'o ha kelekele 'e ha ma'u tofi'a, 'e lava ke a'u ia ki he taimi lahi taha ko e ta'u 'e 99.

Koe'uhi ke ngāue'aki 'a e kelekele' ke tokoni ki he langa fakalalakaka faka'ekonōmika', na'e fokotu'u mai ai 'e he kakai', Kautaha ki he Ngaue Komēsiale mo e Ngaahi Ngaue'anga 'a Tonga (Tonga Chamber of Commerce and Industries) mo e Kautaha 'a e ngaahi Pangikē 'o Tonga', ke hiki hake 'a e ta'u 'oku fakangofua ke lisi atu ai 'a e ngaahi 'api tukuhau' ke tatau pē mo e ta'u 'oku ngofua ke lisi atu ai 'a e 'api kolo' mo ha kelekele 'i ha tofi'a, 'a ia ko e ta'u 'e 99. 'I he taimi 'e pekia ai ha tokotaha ma'u kelekele, 'e hokohoko atu pē 'a hono tānaki 'e he 'ea 'a e totongi lisi'. 'Oku totonu ke tapui hano ma'u ki mu'a 'a e totongi lisi 'o ha ngaahi ta'u lahi pea 'ai ha fakangatangata pau ki he lahi 'o e ta'u 'e lava ke ma'u ki mu'a 'a hono totongi lisi'.

FOKOTU'U 29: KE to'o 'a e fakangatangata 'i he lahi 'o e ta'u 'e lava 'o lisi atu ai ha 'api tukuhau ke tatau pē mo e lahi 'o e ta'u 'oku fakangofua ke lisi atu ai 'a e ngaahi 'api kolo', pea kuo pau 'e 'ikai ke totongi ki mu'a 'o lahi hake 'i he ta'u 'e 2 'a e totongi lisi 'o e 'api kolo' mo e 'api tukuhau' fakatou'osi.

(ii) Fakangatangata 'a hono lisi atu 'o e kelekele 'i ha tofi'a ki he pēseti 'e nima

'Oku ngofua ke lisi atu 'e he ma'u tofi'a' 'a e pēseti 'e 5 fakakātoa 'a hono tofi'a', 'o 'ikai kau ai 'a e ngaahi kelekele kuo lisi ki he ngaahi kautaha lotu' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva' (kupu 33 (2) 'o e Lao ki he Kelekele'). 'Oku toe ngofua foki ke talifaki (reserve) 'e he ma'u tofi'a' ha kongā 'a hono tofi'a tukufakaholo ko ha "kongā ...'o hangē ko e tu'utu'uni 'a e Lao ni" ki

ha'ane ngāue pē 'a'ana (kupu 44 (1) 'o e Lao ki he Kelekele'). 'Oku te'eki ai ke fakahoko ha tu'utu'uni fekau'aki mo me'a ni. Ko e toenga leva 'oku toe 'i he tofi'a', 'oku tuku ia ke vahe ki he kakai'.

'Oku hangē 'oku 'ikai siofi fakalelei mo fusi a'u 'a e fakangatangata pēseti 'e 5. Na'e fakahā 'e he Līpooti 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' 'o e 1983 'a e 'ova lahi 'a e lisi 'i he ngaahi tofi'a 'e ni'ihi 'i he pēseti 'e 5.

FOKOTU'U 30: KE fakatonutonu 'a e kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oange 'a e mafai ki he Minisitā Fonua' ke ne tu'utu'uni 'a e ngaahi konga ko e talifaki ki he ngaahi ngāue taautaha 'a e kau ma'u tofi'a tukufakaholo', 'i ha fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina', ki mu'a pea fakahū atu ia ke fokotu'u ko ha ngaahi tu'utu'uni.

FOKOTU'U 31: KE fusi a'u 'a e fakangatangata pēseti 'e 5 'o e kelekele 'oku ngofua ke lisi atu 'e he ma'u tofi'a, pea 'ai mo ha tautea ki ai. Kapau 'oku 'ova ha ngaahi tofi'a 'i he pēseti 'e 5, pea fakafoki 'a e ngaahi kelekele lisi ko ia ki he ma'u tofi'a 'i ha 'osi kakato 'a e ta'u 'o e ngaahi lisi ko ia', pea ke vahevahe atu ia ko e ngaahi 'api kolo mo e 'api tukuhau.

'Oku totonu ke tuku atu ha vaha'a taimi 'o fe'unga mo e ta'u 'e ua ke fakafaingamālie'i 'a e Minisitā Fonua' ke ne fakapapau'i 'a e sitetisitika 'o e anga hono vahevahe kelekele mo e ngaahi ngata'anga 'o e ngaahi tofi'a mo e ngaahi 'api, 'o hangē ko hono fakamatala'i 'i he Vahe 4 'o e Līpooti ni, ki mu'a pea toki hilifaki mo fakahoko ha ngaahi tautea.

3.2.2 NGAahi TOTONU MO E NGAahi FATONGIA 'O E LĒSOA'

(i) Ke fakangofua 'e he 'ea hano lisi atu 'o ha kelekele

Na'e 'i ai 'a e fokotu'u mai mei he kakai ke tomu'a ma'u ha ngofua mei he 'ea' ki mu'a pea lisi atu ha kelekele, koe'uhi ke lava 'o malu'i 'a 'ene totonu te ne ma'u 'i he kaha'u'. Na'e toe fokotu'u mai foki kapau 'e lisi atu 'e he 'ea' 'a e kelekele fakafāмили' pea 'oku totonu ke ne

vahevahe 'a e pa'anga hū mai ko ia mo hono fanga tokoua' mo e fanga tuofāfine. Na'e 'i ai ha fakamatala ki he me'a ni 'i he konga ki mu'a 'o e Vahe ni.

(ii) Ke tomu'a fakangofua 'e he tokotaha ma'u kelekele' hano toe lisi atu 'a hono kelekele'
'Oku 'ikai ke fiema'u 'i he lao ke tomu'a fakangofua 'e he lēsoa' ha toe lisi. 'Oku fokotu'u mai ke tānaki atu ia ke hoko ko ha tu'unga 'o ha lisi, koe'uhi 'oku kei nofo pē 'a e totonu 'a e lēsoa 'i he kelekele' pea 'e hoko atu ia ki he 'ea'. 'Oku fokotu'u atu 'e he Komisoni' ke fakakau pē 'a e fakangatangata ko eni' ki he ngaahi aleapau lisi', 'a ia 'oku fakamo'oni hingoa ki ai 'a e ngaahi fa'ahi', pea 'oku 'ikai fiema'u ia ke fakaha ia 'i he lao'.

(iii) Ke fakafoki 'a e kelekele na'e lisi ki he tokotaha ma'u kelekele 'i he tu'unga tatau
Ko e me'a 'e taha na'e fokotu'u mai mei he kakai' ke fakapapau'i 'oku foki 'a e kelekele na'e lisi atu' (ki he tokotaha ma'u kelekele' 'i he 'osi 'a e lisi') 'i he tu'unga tatau pē na'e 'i ai 'i he taimi na'e foaki ai 'a e lisi'. 'Oku lava ke fakakau pē mo e tu'unga ko eni' 'i he ngaahi aleapau lisi' pea 'e 'ikai ke fiema'u ha fakatonutonu ki he lao' ke fakahoko'aki.

(iv) Foomu ki he ngaahi lisi, ngaahi kole lisi, ngaahi fetongi lisi mo e ngaahi ngofua
'Oku fiema'u 'e he kupu 124 'o e Lao ki he Kelekele' ke ngaue'aki ki he ngaahi lisi' 'a e ngaahi sīpinga 'i he Tepile IX, 'o kau ai 'a e ngaahi foomu kole lisi, ngaahi lisi, ngaahi fetongi lisi, mo e ngaahi ngofua, pea 'e lava ke fakahoko "mo e ngaahi liliu 'e ala fai 'i ai". 'Oku fokotu'u atu 'e he Komisoni' ke tuku ke tau'atāina 'a e ngaahi fa'ahi' ke nau felotoi ke fakahoko ha ngaahi liliu ki he sīpinga 'o e lisi' kuo tu'utu'uni', 'o fakatatau ki he'enau fiema'u, kā kuo pau ke 'i loto pē 'i he lao'.

'Oku toe tānaki atu mo e fokotu'u ko eni', 'o hangē ko e fokotu'u 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' 'o e 1983, ke tu'u 'a e hingoa 'o e lēsoa totonu' 'i he foomu', 'a ia ko e tokotaha ma'u kelekele', kae 'oua 'e fakahā pē ko e Tu'i', 'o hangē ko e anga maheni 'oku ngāue'aki mai 'o a'u mai pē ki he 'aho ni'. 'Oku totonu ke fakamo'oni hingoa 'a e lēsoa ki he lisi', kae 'ikai ko e Minisitā Fonua' mo ha toe Minisitā 'e taha.

Ko ha fakakaukau lelei ia ke 'ai ha foomu tu'upau ke hōhoa mālie mo e ngaahi fiema'u fakasitetisitika 'a e Lao ki he Kelekele' mo e Potungāue Fonua'. "Oku tokoni 'a e foomu tu'upau ni' ke fakafaingofua'i 'a hono fakakakato 'e he Potungāue' 'a e ngaahi fakamatala 'e fiema'u ki ai. 'Oku 'ikai ke fakakau atu 'a e ngaahi tu'unga fakakomēsiale 'o ha aleapau ke hoko ko ha kongā 'o e foomu tu'upau ko eni', pea ko ha me'a ia ke toki fakakaukau'i 'e he ngaahi fa'ahi 'o makehe ia mei he ngaahi fiema'u tu'upau 'a e Potungāue'. 'Oku ngalingali 'e toe lelei ange 'a e fakahoko ngāue' 'i hono ngaue'aki 'o e ngaahi foomu ko eni'.

FOKOTU'U 32: *KE tuku ke tau'atāina 'a e ngaahi fa'ahi' ke nau felotoi ki ha ngaahi tu'unga mo e tu'utu'uni 'o e lisi', ka kuo pau ke 'i loto pē 'i he lao'. Ke toe fakalelei'i 'a e foomu lisi ke faingofua hono ngāue'aki pea ke toe lelei ange 'a hono fakakakato 'i he Potungāue Fonua'. Ke ma'u 'e he ngaahi fa'ahi 'a e tau'atāina ke liliu, 'i loto 'i he lao, 'a e ngaahi tu'unga mo e tu'utu'uni 'i he ngaahi foomu lisi. 'Oku totonu ke kau atu ki hono fakalelei'i 'o e foomu lisi hono hiki ai 'a e hignoa 'o e tokotaha ma'u kelekele' he ko e lēsoa' ia pea ke ne fakamo'oni ki he aleapau lisi, kae 'oua 'e toe ngāue'aki 'a ia na'e anga maheni mai 'aki hono hiki pē ko e Tu'i' 'a e lēsoa'.*

3.2.3 NGAARI TOTONU MO E NGAARI FATONGIA 'O HA LESĪ

(i) Totongi huhu'i ki he ngaahi ngaue fakalalakaka 'i he kelekele'

'I he taimi 'e foaki ai ha lisi 'oku langa 'e ha lesi ha fale pē fai ha ngaahi ngāue fakalalakaka kehe 'i he kelekele'. Na'e fokotu'u mai ke totongi 'e he lēsoa ha totongi huhu'i ki he lesi 'o fakatatau ki he mahu'inga 'o e ngaahi me'a ko ia', 'i ha 'osi 'a e lisi pē 'ikai ke toe fakafo'ou. Ko ha me'a pē eni ke fakakaukau'i 'e he ngaahi fa'ahi' ki mu'a pea fakahoko 'a e aleapau lisi', pea fakakau 'a e ngaahi me'a 'oku nau felotoi ki ai' 'i he aleapau lisi'. 'E lava ke felotoi 'a e ngaahi fa'ahi ke ma'u 'e he lēsoa' 'a e ngaahi fakalalakaka kotoa pē 'e fakahoko 'i he kelekele' 'i ha 'osi 'a e lisi', pea 'e lava ke fakakaukau'i 'eni 'i hono alea'i 'o e totongi lisi'. Kuo 'osi kau 'a e me'a ni 'i he ngaahi fakatonutonu ki he kupu 124 'o e Lao ki he Kelekele' kuo 'osi fokotu'u atu'.

(ii) **Fanongonongo ‘a e ‘amanaki ke ma’u (mai ‘a e kelekele’) ‘i ha ‘ikai faipau ‘a e lesi ki he aleapau lisi’**

Fakatatau ‘i he foomu lisi lolotonga’, kapau ‘e ‘ikai totongi ‘e he lesi ‘a e totongi lisi’ ‘o ‘osi ha ‘aho ‘e 21, ‘e lava ke ma’u mai ‘e he lēsoa’ (‘a e kelekele lisi’) pea fakatau atu ‘a e ngaahi koloa ‘oku ‘i he kelekele’ ke ma’u ai ‘a e totongi lisi ‘oku te’eki totongi’. Na’e fokotu’u mai ‘e ha taha ‘o e kau fakafofonga lao’ ke ‘uluaki ‘oatu mu’a ha fanongonongo ki he lesi ki mu’a pea ma’u (mai ‘a e kelekele lisi’), pea fakahā mahino ‘i he lao’ kuo pau ke fakafoki ‘e he lēsoa’ ‘a e kelekele mo e ngaahi toenga koloa na’e ma’u mai’ ki he lesi’ ‘i ha kakato hono totongi ‘o ha totongi lisi na’e te’eki ke totongi.

FOKOTU’U 33: KE ‘oatu mei he lēsoa’ ki he lesi ha fanongonongo mahina ‘e taha ‘i ha tohi, ‘o fakahā ai ‘a e ‘amanaki ke ma’u ‘a e kelekele na’e lisi’ mo fakatau atu ‘a e ngaahi koloa ‘i ai’ ke ma’u ai ‘a e totongi lisi’. Pea fakamahino ‘i he lao’, kuo pau ke fakafoki ‘e he lēsoa’ ‘a e kelekele na’e ma’u mai’ ki he lesi’ ‘i ha kakato hono totongi ‘o ha totongi lisi na’e te’eki ke totongi. Ko e tu’utu’uni ‘eni ki he founa ke fakahoko ‘aki ‘a e fanongonongo – ke tuku atu ‘e he lēsoa’ ha fakatokangu māhina ‘e taha ki he lesi ‘i ha’ane faihala; pea ‘e ‘oange leva ha māhina ‘e taha ki he lesi ke fakahoko mai ha’ane tali. Kapau ‘oku ‘ikai fakafiemālie ‘a e tali mei he lesi ki he lēsoa’, pe ‘ikai ‘omai ha tali, pea ‘e lava leva ke tuku atu ‘e he lēsoa ha fanongonongo te ne ma’u ‘a e kelekele’ mo e ngaahi fale ‘i he kelekele’.

(iii) **Tokoni’i ‘a hono fakahoko mai ‘a e ngaahi totongi lisi mei he kāinga Tonga nofo muli’**

Na’e kole mai ‘e he kau Tonga nofo muli’ ke vakai’i ha founa ‘oku toe faingofua ange’ ke fakahoko mai ‘aki ‘enau ngaahi totongi lisi’.

FOKOTU’U 34: KE ‘omai ‘e he Potungāue Fonua’ ha founa ke fakahoko mai ‘aki hono totongi ‘o e ngaahi totongi lisi’ mei he kakai nofo muli’, ‘o fakafou mai ‘i he ngaahi ‘ōfisi ‘o e kau fakafofonga Tonga ‘i muli’ (‘o hangē ko e konisela Tonga’ pē kau fakafofonga’), pē ‘i ha founa faka’initaneti, pea ke fakakaukau’i fakataha ia mo e Fokotu’u 25 mo e 26.

(iv) 'Eke ha pa'anga ke totongi ki mu'a pea foaki pe fakafo'ou ha lisi

Na'e fakahā mai 'a e hoha'a 'a e kakai ki hono toe 'eke, fakahangatonu pē 'ikai fakahangatonu, 'e he ma'u tofi'a' ke totongi ange ha pa'anga ki mu'a pea toki foaki pe fakafo'ou ha lisi. Na'e fakahā mai mo ha hoha'a tatau pē fekau'aki mo e kole 'api kolo pe 'api tukuhau', 'a ia na'e fakamatala atu 'i 'olunga'. 'Oku tui 'a e Komisoni 'oku fepaki 'a e ngaahi angafai ko eni' mo e laumālie fakalukufua 'o e fa'unga 'oku tufaki 'aki 'a e kelekele' 'i Tonga', 'a ia 'oku tapui ai 'a hono fakatau 'o e kelekele'.

FOKOTU'U 35: KE tapui pea lau ko e hia 'a e angafai ko e 'eke ha totongi pa'anga, 'o tatau ai pē pe 'oku fai fakahangatonu pē 'ikai, ki mu'a pea foaki pe fakafo'ou ha lisi.

3.2.4 FOUNGA 'O E KOLE KI HA LISI

Ko e kole lisi' 'oku fai ia ki he ma'u tofi'a' pe ko e tokotaha ma'u kelekele'. 'Oku 'i ai 'a e foomu kuo tu'utu'uni 'i he Lao ki he Kelekele ke ngāue'aki, 'a ia 'oku fakafonu ia 'e he ngaahi fa'ahi' pea 'oku tuhu'i pau ai 'a e kelekele ke lisi', totongi lisi fakata'u', ngaahi ta'u 'o e lisi' mo e taumu'a 'e ngāue'aki ki ai 'a e kelekele'. 'Oku fakahū leva 'a e foomu kole lisi' ki he Potungāue Fonua', pea 'i hano tali ia 'e he Minisitā Fonua, 'oku fakahū atu leva ia ki he Kapineti ke fakangofua mei ai. 'Oku fiema'u ke fakangofua 'e he Kapineti' 'a e ngaahi lisi', toe lisi' mo e fakafo'ou lisi'.

Ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010, na'e fokotu'u mai ai mei he kau Nōpele' (vakai ki he Fakalahi 11) ke to'o ai 'a e mafai 'o e Kapineti' ke fakangofua ha lisi 'o 'oange ia ki he ma'u tofi'a' 'o kapau ko ha lisi 'o ha kelekele mei hono tofi'a', 'o kau ai hono lisi atu 'o e ngaahi 'api kolo' mo e 'api tukuhau' 'i hono tofi'a'. Na'e 'ikai ke loto 'a e konga lahi 'o e kakai' ki he liliu na'e fokotu'u mai ko eni' pea na'a nau sai'ia ange ke tuku pē 'a e mafai ke fakangofua 'a e ngaahi lisi ko ia' ki he Kapineti'. Na'e 'i ai ha kakai na'a nau hoha'a koe'uhi ko e fa'a tuai hano ma'u mai ha tali mei he Kapineti', pea 'oku nau fokotu'u mai ai ke 'ave 'a e mafai 'o e Kapineti' ki he Minisitā Fonua'. Ko e ngaahi tautoloi ko eni' 'i he founga ngāue na'e toutou 'ohake ia 'i he ngaahi faka'eke'eke 'a e Komisoni', pea 'oku 'i ai ha fakamatala ki ai 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' (vakai ki he Fakalahi 5). Ko e ngaahi tautoloi ko eni' 'i he ngāue' 'oku hoko ia 'i he

fakahoko ngāue 'a e Potungāue, hili 'enau ma'u atu 'a e ngaahi kole lisi' pea ki mu'a ia 'i hono fakahū atu ki he Kapineti'. 'O kapau 'e fokotu'u ha Komisoni Kelekele Tau'ātaina, 'e lava leva ke 'ave 'a e mafai ke fakangofua 'a e ngaahi lisi' ki he Minisitā Fonua' ke ne fakahoko 'o fakatatau ki he fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'Oku totonu pē ke toe vave ange ai 'a e ngāue'.

'Oku 'ikai ke 'oatu ha fokotu'u mei he Komisoni' fekau'aki mo e me'a ni 'i he taimi ni. Neongo ia', 'oku 'i ai ha ngaahi fakamatala 'amui ange 'i he Lipooti ni fekau'aki mo e fokotu'u ke hiki 'a e mafai ke fakangofua 'a e ngaahi lisi', mei he Kapineti ki he Minisitā Fonua, mo hono fokotu'u 'o ha Komisoni Kelekele Tau'atāina ('a ia 'e kau 'i hono ngaahi fatongia' 'a hono fale'i 'a e Minisitā Fonua 'i hono tali 'o e ngaahi lisi).

(i) Sino tau'atāina ke fakahoko 'a e fale'i

Koe'uhi' ko e ngaahi palopalema 'oku fehangahangai mo e kakai 'e ni'ihiki fekau'aki mo 'enau ngaahi lisi' pea mo e feinga ke toe fakafo'ou 'o e ngaahi lisi', na'e fokotu'u mai ke fokotu'u 'e he Pule'anga ha sino tau'atāina pē ko ha va'a ngāue 'e lava ke kumi fale'i ki ai 'a e kakai' fekau'aki mo 'enau ngaahi lisi kelekele'. Ko e ngaahi fale'i eni 'oku anga maheni ke tuku atu mei he kau loea' mo e ngaahi fakafongga tu'uaki 'api', kā 'oku totongi ia pea lava ke toki ma'u. 'Oku toe fehu'ia foki pē 'e lava ke tu'u tau'atāina ha sino pē ko ha va'a pehē 'o e Pule'anga'.

Na'e fakahoko mai foki mo ha ngaahi fokotu'u mei ha kakai kehekehe pē, 'o kau ai 'a Faifekau Siupēli Taliai, Dr. Elizabeth Wood-Ellem mo Dr. Guy Powles, ke fokotu'u ha Komisoni Kelekele Tau'atāina. Neongo na'e 'i ai 'a e faikehekehe 'i he ngaahi fokotu'u ni 'i ha ngaahi me'a, kā koe taumu'a tatau na'a nau 'omai ke 'i ai ha sino tau'atāina ke ne tokanga'i 'a hono fakahoko totonu 'o e ngaahi totonu fakakelekele 'a e kakai' kotoa, 'o fakatatau ki he lao'. Ko e ngaahi mafai ke fakahoko 'i he Lao ki he Kelekele', 'a ia 'oku lolotonga 'i he Minisitā' mo e Kapineti', 'e 'ave kotoa ia ke fakahoko 'e he Minisitā 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni'. 'Oku fakataumu'a eni ke toe ola lelei ange mo faitotonu ange 'a e ngaahi founa ngāue fakakelekele'. 'E toe

fakamatala'i atu 'a e fokotu'u ni fakataha mo e fokotu'u ke 'i ai ha Komisoni Kelekele Tau'atāina 'i he Vahe 5 mo e 7 'o e Līpooti ni.

(ii) Ngaahi lisi ki he ngaahi siasi'

Na'e fakataha 'a e Komisoni' mo e kau Taki Lotu 'i he taha 'o 'ene ngaahi fakataha mo e ngaahi kulupu makehe'. 'I he hili 'a e fakataha', na'e fakahū mai 'e he kau Taki Lotu' ki he Komisoni 'a 'enau tohi fokotu'u fakakaukau, 'a ia 'oku 'oatu fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 13.

'Oku hoko 'a e ngaahi lisi ki he ngaahi siasi ko ha kaveinga 'oku alea'i lahi 'e he kakai' mo e ngaahi kautaha ongoongo', 'o tautautefito ki he feinga ko ia ke fakafo'ou 'a e lisi 'a e Siasi Uesiliana Tau'atāina ma'a e 'api ako Kolisi ko Tupou (Toloa). Na'e līpooti mai 'a hono 'eke 'e he ma'u tofi'a' 'a e \$2,000,000.00 ko ha pa'anga ke totongi ki mu'a pea toki fakafo'ou 'a e lisi' pea toe tākaki mai ki ai mo ha \$50,000.00 ko e totongi lisi fakata'u. 'Oku 'i ai 'a e tui 'oku kei alea'i pē 'e he siasi' 'a e kole fakafo'ou ko eni' pea mo e ma'u tofi'a'.

'Oku mahino ki he Komisoni 'oku nofo loto 'i he founga 'o e ma'u kelekele 'i Tonga' 'a e fakakaukau "ko e kelekele' ke tufa ta'etotongi" (tuku kehe 'a e totongi lisi fakata'u seniti 'e 80 ki he 'api tukuhau' 'a ia 'oku hangē pē ha "lisi peni taha"). 'Oku ngofua ke lisi atu 'e he kau ma'u tofi'a' 'a e pēseti pē 'e 5 'a honau ngaahi tofi'a', *tuku kehe 'a e kelekele 'oku lisi ki he ngaahi kautaha lotu' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva'* (kupu 33(2) 'o e Lao ki he Kelekele'). Ko e toenga 'o e kelekele 'oku totonu ke tufa atu ia ko e ngaahi 'api kolo mo e ngaahi 'api tukuhau, tuku kehe ange ha kongā pau 'e lava ke ma'u 'e he ma'u tofi'a' 'o ngāue'aki pē 'e ia ma'ana (kupu 34(1) 'o e Lao ki he Kelekele'). Ko e fehu'i, pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai kau ai 'a e ngaahi lisi ki he ngaahi kautaha lotu' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva' 'i he fakangatangata pēseti 'e 5? Ko e tali fakapotopoto pē ki ai' he ko e ngaahi lisi eni, 'i he'ene tukufakaholo mai', na'e fakangatangata pē 'a e totongi lisi' ke si'isi'i 'aupito koe'uhi ko e natula ngāue 'ofa 'a e ngaahi kautaha ni'. Ko hono mo'oni', kuo 'osi fakamo'oni'i 'i hotau hisitōlia', na'e fu'u si'isi'i 'auptio 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi lisi ko eni 'i he ngaahi ta'u lahi pea na'e a'u pē 'o sēniti 'e taha (peni taha) pe toe lahi ange. Na'e fa'a 'ilo'i pe 'a e ngaahi totongi lisi

fakata'u ko eni' ko e "lisi peni taha". 'Oku mau tui 'oku kei ngāue'aki pē 'a e lisi peni taha' 'i he ngaahi lisi fakasiasi lahi.

Ko ia ai, na'e 'ikai ke faka'ohovale 'a e tokanga mai 'a e kakai' mo e kau Taki Lotu' fekau'aki mo e ngaahi lisi kae pehē ki hono fakafo'ou 'o e ngaahi lisi ki he ngaahi siasi' mo e ngaahi kolisi 'a e ngaahi siasi'. Na'a nau 'omai foki ai mo ha ngaahi fokotu'u ke solova 'aki 'a e ngaahi me'a ni'.

(a) Ke fakakaukau'i makehe 'a e ngaahi lisi ki he ngaahi siasi'

Na'e fokotu'u mai ke toe fakakaukau makehe 'a e lisi 'o ha kelekele ki ha siasi koe'uhi ko e ngaahi taumu'a ngāue 'o ha siasi mo e ngaahi ako 'oku nau fakalele'. 'Oku 'ikai totonu ke hilifaki mai ha totongi lisi 'o fu'u mamafa ('o tatau mo e tu'unga totongi lisi fakakomēsiale) pea fakafaingofua'i 'a hono fakafo'ou 'o e ngaahi lisi ko ia'. Ko e ngaahi ako 'a e ngaahi siasi 'oku nau ako'i 'a e hako tupu 'a hotau fonua' pea 'oku 'ikai ke fakataumu'a ke ma'u ai ha tupu. Na'e fokotu'u mai ai ke totongi 'e he Pule'anga' 'a e totongi lisi' 'o ha lisi ha kelekele ki he ngaahi ako 'a e ngaahi siasi'.

FOKOTU'U 36: KE tauhi ke si'isi'i pē 'a e totongi lisi 'o e ngaahi lisi ki he ngaahi siasi mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva', pea ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga' ke ne totongi 'a e ngaahi totongi lisi 'o e ngaahi lisi ki he ngaahi ako'anga 'a e ngaahi siasi'. Ke fokotu'u mai 'a e totongi lisi' 'e he Pule'anga pe Komisoni Kelekele Tau'atāina'. Kapau 'e fakahoko ha ngaahi ngāue fakakomēsiale 'e he ngaahi siasi' 'i he kelekele lisi ko ia', pea 'e 'ikai ke toe totongi 'e he Pule'anga' 'a e totongi lisi'.

(b) Ke 'i ai ha lisi pē 'e taha ke ne makupusi 'a e ngaahi taumu'a kotoa 'o e lisi kelekele 'a ha siasi'

Na'e kole mai 'a e kau Taki Lotu' ke fakangofua ke 'i ai ha lisi pē 'e taha ke ngāue'aki ki he ngaahi taumu'a kehekehe 'a e siasi', 'o hangē ko ha fale lotu, ngaahi holo fakasiasi mo ha ngaahi taumu'a pehē. 'E ngali faingata'a ke fakahoko eni 'i he lao lolotonga', koe'uhi 'oku fiema'u ia ke fakahā 'a e taumu'a 'oku fakahoko ai ha lisi. Ko e ngaahi taumu'a kotoa 'oku hā 'i heni' 'e malava ke fakataha'i kinautolu ki he taumu'a pē 'e taha, 'a ia ko e taumu'a ngāue 'ofa.

‘E lava pe ke ngāue’aki ha taumu’a fakalukufua kehe mei ai ke lava ‘o fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e lao’.

FOKOTU’U 37: KE ‘omai ha faka’uhinga ‘o e lea “Ngaahi Taumu’a Ngāue ‘Ofa” koe’uhi ke fālute kotoa ‘a e ngaahi taumu’a ‘a e siasi’ ‘i ha lisi pē ‘e taha.

(c) Ngaahi lisi ‘oku ‘ikai fakangatangata

Ko e fokotu’u mai ko ia ke fakangofua ke ma’u ‘e he ngaahi siasi ha ngaahi lisi ‘oku ‘ikai fakangatangata (*perpetual leases*) ‘o a’u ki he ta’u ‘e 999, ‘oku ‘ikai ke hōhoa mālie ia mo e founa ‘o e ma’u kelekele’, koe’uhi’ he ‘oku mei tatau pē ia mo ha kelekele ma’u kakato (freehold land). Pea ko e tu’utu’uni faingata’a ‘e fiema’u ke fakahoko ‘i hano fakakaukau’i ‘a e siasi pe kautaha ‘ofa ki he masiva ‘e foaki ki ai ha totonu ki ha lisi pehe ni. Hangē pē ko e hingoa ‘o e lisi’, ‘oku fakamahino mai pē ai ‘oku ‘ikai fakangatangata ia pe ‘oku “ta’engata”.

(d) Fu’u lahi e kelekele ‘oku fihia ‘i he ngaahi lisi ‘a e ngaahi siasi’

‘Oku fiema’u ke fakakaukau’i fakalelei, ‘o fakatatau ki he ngaahi lēkooti totonu ‘o e tu’unga lolotonga ‘o e ma’u kelekele’ ‘i he ngaahi tofi’a takitaha, ‘a e fokotu’u mai mei he kakai ke fakasi’isi’i ‘a e kelekele ‘oku lisi ki he ngaahi siasi’ kae lahi ha kelekele ‘oku ‘atā mai. Ko e founa pē ‘e taha ko hono fakakau ‘a e ngaahi lisi ki he ngaahi siasi’ mo e ngaahi kautaha ‘ofa ki he masiva’ ‘i he fakangatangata pēseti ‘e 5 ‘oku ngofua ke lisi atu ‘e he ma’u tofi’a’. Ko e founa pē ia ‘e fakapapau’i ai ‘oku tufaki atu ‘a e pēseti ‘e 95 kotoa ‘o e tofi’a ‘o e ma’u tofi’a takitaha (tuku kehe pē ‘a e kelekele ke ne ngāue’aki fakafo’ituitui) ko e ngaahi ‘api kolo mo e ngaahi ‘api tukuhau.

(e) Fakangofua ha lisi neongo ‘a e ‘ikai loto ki ai ‘a e ma’u tofi’a’

Na’e fakaha mai foki mei he kakai’ ‘oku totonu ke ngāue’aki pea fusi a’u ‘e he Minisitā Fonua’ mo e Kapineti ‘a hona mafai ‘i he kupu 36 ‘o e Lao ki he Kelekele’ ke fakangofua ha fakafo’ou ‘o ha lisi neongo ‘a e ‘ikai loto ki ai ‘a e ma’u tofi’a’. ‘Oku tui ‘a e Komisoni ‘oku kei ‘ata pē ki he lesi ke ne fakahoko ha ‘eke fakalao ‘o ngāue’aki ‘a e Tohi Fekau (Writ of Mandamus), kapau ‘oku ‘ikai fiemālie ki he fakahoko fatongia ‘a e Minisitā’ ‘o hangē ko e fiema’u ‘a e kupu 36.

(f) Ke ma'u 'api lesisita 'a e ngaahi siasi 'o hangē pē ha tokotaha fakanatula

Na'e toe fokotu'u mai ke fakangofua 'a e ngaahi siasi' ke nau lava 'o ma'u 'api 'o hangē pē ha taha fakanatula' (natural person). 'E lava heni ke lesisita 'e ha siasi ha kongā kelekele 'i hono hingoa 'o 'ikai toe fiema'u ke lisi. 'Oku hā ngali fo'ou 'aupito 'a e fokotu'u ko eni' pea 'oku mahino 'oku 'ikai ke 'i loto ia 'i he fakangatangata 'o e taumu'a ngāue 'a e Komisoni' he 'e fiema'u ai ke liliu 'a e founa 'o e ma'u kelekele 'i he lolotonga ni 'a ia 'oku fakangofua ai ha taha fakanatula ke ne lesisita ha 'api kae 'ikai ke lisi. 'Oku 'ikai ke fakangofua ha tokotaha fakalao (ka 'oku 'ikai ko ha taha fakanatula), 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha lotu' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva', ke nau ma'u kelekele lesisita he 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni tukufakaholo pau ia ki he kelekele lesisita'.

(iii) Lisi 'o e ngaahi vai 'i lotofonua' (Fanga'uta)

Ko Fanga'uta' ko ha feitu'u ia 'oku fakafanau ai 'a e ika' mo e ngaahi me'a mo'ui 'o tahi' 'i ha ngaahi to'u tangata. Na'e hoko foki ia ko ha feitu'u 'oku ma'u mei ai 'a e me'atokoni 'a e ngaahi kolo ofi takai 'i ai'. 'I he ngaahi ta'u kuohili, na'e fakangofua 'e he Minisitā Fonua', 'i he'ene fakahoko fatongia ma'a e Pule'anga', 'a e kakai' ke nau tanu, lisi mo lesisita ha ngaahi 'api kolo 'i he ngaahi 'ēlia takataki 'i Fanga'uta', ke langa ai 'a e ngaahi fale nofo'anga pea ki he ngaahi taumu'a kehekehe pē. Ko e lisi fakamuimui taha na'e fakahoko 'e he Minisitā Fonua', 'a ia na'e ngatū ai 'a e kakai', ko e lisi atu 'o e 'ēlia 'oku fe'unga mo e 'eka 'e 471 takataki 'i he motu ko Siesia' ki ha kulupu ke nau langa ai ha fale matātahi mo ha tau'anga vaka pea na'e 'ilo'i ia ko e Polōseki 'a e Lomipeau'. Na'e lahi meimei fakahoko mai 'a e ngaahi hoha'a ko eni' ki he Komisoni' mei he kakai 'o Folaha, Nukuhetulu, Vaini, Pea, Veitongo, Havelu mo Ma'ufanga, 'a ia 'oku nau toutai'i mei he feitu'u ni' 'a e fingota, ika mo e ngaahi me'a tahi kehe pē ko 'enau me'atokoni mei he to'u tangata ki he to'u tangata. Ko 'enau tailiili' he 'e mole heni 'a e ngaahi ma'u'anga me'atokoni ko eni' pea mo e ngaahi uesia 'e ngali hoko ki he 'ātakai' 'i ha langa 'e fakahoko 'i he 'ēlia lahi ko eni' 'e he Polōseki Lomipeau'. Na'e fakahū atu ai ha tohi tangi ki he Fale Alea' 'i Sepitema 2010 ke ta'ofi 'a e Polōseki Lomipeau' kae 'oua kuo fakahoko hano sivi tau'atāina 'o e ngaahi uesia 'e ala hoko ki he 'ātakai'. 'I he taimi na'e fakahoko ai 'a e tohi tangi

ni, na'e 'osi kamata 'a e ngāue ki hono sivi 'a e uesia 'o e 'ātakai'. Na'e 'omai 'a e tatau 'o e tohi tangi ni ki he Komisoni'. Na'e fakahoko 'e kinautolu 'oku nau kau ki he Polōseki Lomipeau' ha ngaahi fakataha mo e kakai', 'o tautautefito ki he ngaahi kolo 'oku nau tailiili ki ha ngaahi nunu'a kovi 'e ala hoko, 'o kau ai 'a e mole 'a e ma'u'anga me'atokoni mei tahi'. Kuo kakato 'a hono sivi 'o e uesia 'e ala hoko ki he 'ātakai' pea 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki ai 'a e Potungāue 'Ātakai'.

'E malava ke fakakaukau'i ha tu'utu'uni ngāue mo ha lao makehe ki Fanga'uta mo hono ngāue'aki 'i he kaha'u', kā 'e fiema'u ha ngaahi fekumi mo ha fakatotolo ki ai ke fakahoko 'e ha kakai 'oku 'i ai 'enau ngaahi taukei makehe 'i he me'amo'ui 'i he feitu'u ni mo e uesia 'o e 'ātakai'. Kuo lahi 'a e ngaahi fakatotolo fekau'aki mo e 'ātakai kuo 'osi fakahoko 'i Fanga'uta 'i he ta'u 'e hongofulu kuo hili'. 'E lava ke ma'u mei ai ha fakafuofua 'o e tu'unga hōloa 'oku 'i ai 'a e feitu'u ni 'o tupu mei hono ngāue'aki ko ha tānaki 'anga 'o e ngaahi me'a kehekehe pē 'i he ngāue 'a e kakai'. Na'e 'osi hoko pē 'ene hōloa pehe ni 'oku te'eki fakahoko 'a e Polōseki Lomipeau' pē ko ha ngāue 'a e poloseki ni. 'Oku fakataumu'a 'a e Polōseki Lomipeau ke keli ai mo fakaava 'a e ngaahi halanga vai kuo 'osi puli' pea ke toe 'omai ai ha 'vai tahi fo'ou' ki he hū 'anga ki he namo ni ke ne fakafaingamālie'i hano toe fakatupulaki 'o e ngaahi me'a mo'ui 'o tahi'. Ko e 'ēlia ni 'oku fu'u lahi 'a hono toutai'i pea kuo mōlea mei ai 'a e me'a mo'ui 'o tahi 'o fakatupunga 'e he ngaahi ngāue 'a e tangata'. 'Oku toe fakamatala'i atu 'a e kaveinga ni 'i he Vahe 4 'o e Līpooti ni.

(iv) Lisi 'o e matātahi'

Ko e matātahi' (foreshore), 'a ia 'oku hā faka-Pilitania 'i he Konisitūtone' ko e "beach front", ko e 'ēlia ia 'i he fute 'e 50 (mita 'e 15.24) 'i 'olunga hake mei he faka'ilonga 'o e ngata'anga 'o e hu'a 'a e tahi'. 'Oku ma'u 'e he Tu'i' 'a e ngaahi matātahi' kotoa, pea 'e lava ke lisi atu 'e he Pule'anga ke *tu'u ai ha fale koloa, pe ko ha sete pe pae maka*. Ko e Minisitā Fonua' 'oku 'i ai 'a e mafai ke foaki ha lisi pehē, 'i ha loto ki ai 'a e Kapineti' (kupu 109 'o e Konisitūtone').

(a) Fepakipaki 'a e kupu 113 'o e Lao ki he Kelekele' mo e kupu 109 'o e Konisitūtone'

'Oku ki'i kehe 'a e kupu 113 'o e Lao ki he Kelekele', koe'uhi 'oku toe fakamafai'i ai 'a e Minisitā', 'i ha loto ki ai 'a e Kapineti', ke ne foaki *ha fakangofua ha kongā ke ... nofo ai pea 'oku ngofua kiate ia 'i he fakangofua ko ia ke lisi atu ... koe'uhi ko ha taha 'o e ngaahi me'a kuo lau ki ai.* 'Oku hangē 'oku fepaki 'a e kupu 109 'o e Konisitūtone' mo e kupu 113 'o e Lao ki he Kelekele', he 'oku 'ikai ke 'i ai ha lau ia 'a e Konisitūtone' fekau'aki mo e fakangofua pē lisi 'o e matātahi 'o fakataumu'a ke fai ai ha nofo.

FOKOTU'U 38: KE solova 'a e fepakipaki 'i he kupu 109 'o e Konisitūtone' mo e kupu 113 'o e Lao ki he Kelekele' 'aki hano fakahoko 'a e fakatonutonu 'e fiema'u ke fakangofua, pē 'ikai fakangofua, 'a hono lisi atu 'o e matātahi 'o fakataumu'a ke fai ha nofo ai. Ke fakahoko 'o fakatautu ki he lao' 'a e anga fai 'a e Minisitā Fonua' 'i hono lisi atu 'o e ngaahi matātahi'.

(b) Feongoongoi ki mu'a pea lisi atu 'a e ngaahi matātahi'

'Oku lāunga mai 'a e kakai' 'i hono lisi atu ki ha kakai kehe 'a e ngaahi kongā 'o e matātahi 'a ia 'oku tu'u 'o hoko ange ki honau ngaahi 'api lesisita'. 'Oku 'efihia ai 'enau nofo 'o 'ikai 'atā atu honau 'api' pea fihia ai mo honau hū 'anga ki he tahi'. 'Oku nau toe fokotu'u mai foki 'oku totonu ke lisi atu 'a e ngaahi matātahi' ki he kakai pē 'i he kolo 'oku tu'u ai 'a e matātahi he ko kinautolu 'oku nau fakakakato 'a e ngaahi fatongia fakafonua ki he ma'u tofi'a' pea nau tokoni ki he lelei fakalukufua 'o e kolo ko ia'. Na'e pehē 'e he ni'ihi ia 'oku totonu ke 'oua pē 'e lisi atu 'a e matātahi' ia kae tuku pē ia ke 'atā ke ngāue'aki 'e he kakai'. 'Oku fokotu'u atu 'e he Komisoni' ke tomu'a feongoongoi 'a e Minisitā Fonua' mo e ma'u tofi'a pea mo e kakai 'i he kolo 'oku tu'u ai ha matātahi 'oku teuteu ke lisi atu'.

(c) Totonu ke ngaue'aki 'a e matātahi'

Na'e fakahoko mai ki he Komisoni' 'i he taha 'o e ngaahi fakataha mo e kakai' 'i Ha'apai', ko e taimi 'e 'alu ai ha ni'ihi 'o toutai pea fiema'u ke nau mālōlō 'i he matātahi 'o ha motu kehe, na'e tuli kinautolu 'e he kakai 'o e motu ko ia'. 'Oku mahino mai pē 'oku anga maheni pe ke hoko 'a e me'a ni 'i he ngaahi komiuniti matātahi 'oku felave'i mo e ngaahi lao toutai'. Ko e matātahi 'oku ma'u ia 'e he Tu'i' pea 'oku totonu ke 'atā' ia ke ngāue'aki 'e he kakai' kotoa. 'Oku fu'u

fiema'u 'aupito ke fakamahino 'e he Pule'anga' mo e Potungāue Toutai' ki he taha kotoa, 'o tautautefito kia kinautolu 'i he ngaahi 'otu motu', 'a e totonu 'atā ke ngāue'aki 'a e matātahi' mo e ngaahi potu tahi takai'.

(v) Ngaahi lisi ki he kakai muli'

Na'e fiema'u 'e he kakai ke 'oange 'a e 'uluaki faingamālie, ke lisi ha kelekele 'oku 'atā ke lisi, ki he tangata'i fonua Tonga'. Ko e hoha'a ko eni na'e makatu'unga ia 'i he tokolahi 'a e 'aukolo mai 'a e kakai Siaina' mo 'enau lisi 'a e kelekele' kae pehē ki he'enau meimei ma'u 'a e ngaahi fanga ki'i falekoloa 'i he ngaahi kolo'. 'E ki'i faingata'a ke fakalao'i 'a e fiema'u ko eni' koe'uhi ko e tapui 'e he Konisitūtone' ke fakafaikehekehe'i ha ni'ihi 'o makatu'unga 'i he fa'ahinga kakai pe matakali 'oku nau kau ki ai pea pehē foki ki he ngaahi konivēsio fakavaha'apule'anga 'oku ne tapui 'a e fa'ahinga fakafaikehekehe ko ia'.

Na'e fakahoko mai 'a e ngaahi hoha'a lahi mei he kakai' fekau'aki mo e 'aukolo tokolahi mai 'a e kakai Siaina ki Tonga'. Kae kehe, 'oku tui 'a e Komisoni 'oku 'ikai ke 'i ai ha makatu'unga lelei ki he konga lahi 'o e ngaahi hoha'a ko 'eni', 'o kau ai 'a e tukuaki'i ko ia 'oku fu'u tokolahi 'a e kakai Siaina 'oku nau nofo 'i Tonga he 'oku nau fakatau 'a e ngaahi konga kelekele lalahi pea nau fakaehaua'i ai 'a e Tonga'.

3.3 NGAAHI MÖKISI

Na'e kamata ngāue'aki 'a e mōkisi' 'i Tonga ni 'i he 1976 fakataha ia mo e fakatonutonu ki he Lao ki he Kelekele' 'o fakangofua hono mōkisi 'o e kelekele' ke malu'i 'aki ha nō mei ha Pangikē pe ko ha kautaha nō kuo fakamafai'i. Ko e ola eni na'e pau ke hoko 'i hono fuofua fokotu'u ha Pangikē faka-komēsiale 'i Tonga 'i he 1972, 'a ia ko e Pangikē Tonga' pe ko ia 'oku 'iloa 'i he taimi ni ko e Westpac Pangikē 'o Tonga'.

Ko e mōkisi' ko e malu'i ia 'a e Pangikē' ki he pa'anga 'oku ne 'ave ki he tokotaha noo'. Ko e Pangikē' ko e *mokaso* ia pea ko e tokotaha nō ko e mōkasi' ia. Kapau 'e a'u ki ha taimi 'e 'ikai ke totongi fakafoki ai 'a e noo', 'e lava ke ngāue'aki pe fakatau atu 'e he Pangikē' 'a e koloa kuo mōkisi' ke ma'u mai ai 'enau pa'anga'. Koe'uhi 'oku 'ikai ha kelekele ma'u kakato 'i he founa 'a 'o e ma'u kelekele 'i Tonga', ko e me'a 'oku fai 'e he Pangikē ko hono fakatau atu 'a e lisi 'o e kelekele' ki he toenga taimi 'o e mōkisi'.

Koe'uhi ko e tu'unga tō lalo fakapa'anga fakamāmani lahi 'i he lolotonga ni', 'oku faka'au ke lahi 'a e ngaahi fanongonongo ki mui ni mai pē 'i he ngaahi nusipepa fakalotofonua' mei he ngaahi Pangikē faka-komēsiale' 'o fakaafe'i ha talamahu'inga ki hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa kuo puke koe'uhi ko e 'ikai totongi 'e ha mōkasi' 'a 'ene mōkisi'. Na'e hoko eni ke ne tohoaki'i 'a e tokanga 'a e kakai' ki he ngaahi mōkisi' pea na'e 'asi eni 'i he 'enau ngaahi tālanga 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai'. Ko e ngaahi fakakaukau 'a e ngaahi pangikē na'e 'omai ia 'i ha tohi fokotu'u fakakaukau pea pehē ki ha ngaahi fakataha 'a e Komisoni' na'e fakahoko mo e Pangikē ANZ 'i Melipoane mo e Pangikē Westpac 'i Senē, 'Aositelēlia. 'Oku 'oatu fakataha mo e Lipooti ni 'i he Fakalahi 14 'a e tohi fokotu'u fakakaukau mei he Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē 'a Tonga'.

3.3.1 TA'U 'O E NGAAHI MÖKISI'

Ko e ta'u lahi taha 'e lava ke mōkisi 'aki ha 'api kolo pe 'api tukupau pe ko ha kongā 'o ha tofi'a tukufakaholo ko e ta'u 'e 30. 'Oku 'uhinga leva eni, kapau 'e ma'u 'e he Pangikē' 'a e kelekele',

‘oku nau ma’u pē ‘o ‘ikai ke toe laka hake ‘i he ta’u ‘e 30 pea foki leva ‘a e kelekele’ ki he tokotaha ma’u kelekele’ pē ki he ‘ea ki ai’. Ko e lisi’, ‘e lava ke mōkisi ia ki he toenga taimi ‘o e lisi ko ia’.

Na’e ‘i ai ‘a e kakai na’a nau pehē ‘oku fu’u lōloa ‘a e ta’u lahi taha ki he mōkisi’, ‘a ia ko e ta’u ‘e 30. Na’a nau fokotu’u mai ke tuku hifo ‘a e ta’u’ ke fe’unga pē mo e lahi ‘o e pa’anga ‘oku noo’ pea fakasi’isi’i mo e vaha’a taimi ‘e hanga ai ‘e ha taha ‘o mōkisi ha’ane kelekele. Kā ‘i he sio ‘a e ngaahi pangikē mei he tafa’aki ‘e taha’, ‘oku nau pehē ‘oku fu’u nounou ‘a e ta’u ko eni’ ki ha ngaahi taumu’a fakalalakaka. Ko e lahi ange ‘a e ta’u’ ‘e lava ange ai ke ma’u ‘e he Pangikee’ ha tokotaha ke ne fakatau ‘a e mōkisi’ ke foki mai mei ai ‘enau pa’anga’ ‘i ha taimi ‘e ‘ikai ke toe totongi fakafoki ‘a e noo’ ‘e he tokotaha noo’. Ko ha tokotaha te ne fakatau ha mōkisi, ‘e ‘ikai ke ne fie fakatau mai ha totonu ki ha kelekele ‘o kapau te ne ma’u pē ‘i ha vaha’a taimi nounou. Na’e toe fakamahino mai foki, ko e nounou ange ‘a e ta’u’ (‘o e mōkisi’), ko e ma’olunga ange ia ‘a e totongi ‘oku fiema’u ke totongi fakafoki ‘e he tokotaha noo’.

Ko e taha ‘o e ngaahi fokotu’u mei he kakai’ ke ‘oange pē ki he tokotaha noo’ ‘a e faingamālie ke ne fili ha ta’u ‘oku lahi ange (‘i he ta’u lahi taha’), koe’uhi ko ha ngaahi fiema’u ki ha ngāue fakalalakaka. Kapau ‘e fakangofua ke fai ‘a e fili ko eni’, ‘oku fiema’u leva ke fakahā mahino ki he tokotaha noo’ ‘a e me’a ‘oku ne fakamo’oni ki ai ‘i ha aleapau pehē mo e ngaahi me’a ‘e hoko ‘o kapau ‘e ‘ikai ke totongi ‘a e noo’.

FOKOTU’U 39: KE tuku ange pē ki he mokasoa’ ke nau fili ke ma’u ha mōkisi ki ha ta’u ‘oku toe lōloa ange ‘i he ta’u ‘e 30, koe’uhi ko ha ngaahi taumu’a fakalalakaka ‘e fiema’u ki ai ha nō.

3.3.2 TAUMU’A ‘O HA MŌKISI

‘I he lao lolotonga’, ko e pa’anga ‘oku ma’u ‘e he mokasoa mei hano mōkisi ‘o ha ‘api pē kongā ‘o ha tofi’a tukufakaholo, kuo pau ke ngāue’aki ia ki hono fakatupulaki ‘o e kelekele pē ko ia’ (kupu 100 (1)(iii) mo e 101(1)(ii) ‘o e Lao ki he Kelekele’).

Na'e fakahā mai 'e he ngaahi Pangikee' 'i he'enau tohi fokotu'u fakakaukau' 'a 'enau hoha'a ki he fakangatangata ko eni'. Na'a nau pehē, fakatatau ki he ngaahi me'a kuo nau a'usia', 'oku hanga 'e he fakangatangata ko eni' 'o fakafaingata'a'ia'i 'a e tupulaki faka'ekonōmika 'a e tokotaha ma'u kelekele' koe'uhi 'e 'ikai ke ne lava 'o ngāue'aki 'a e nō ko ia' ke fakalelei'i 'aki ha pisinisi pē ko ha'ane fiema'u fakafo'ituitui, 'o hangē ko e ako 'a 'ene fānau'. 'I he taimi 'e ni'ihi 'oku iku momoi 'e he kakai' honau kelekele pea nau kole leva ke lisi mai pē 'a e kelekele ko ia' kia kinautolu pea nau toki mōkisi 'a e lisi ko ia' kae lava ke fakakakato 'a e fiema'u 'a e tokotaha noo', koe'uhi 'oku 'ikai fakangatangata 'a e taumu'a hono mōkisi 'o ha lisi. Ko e founga lōloa eni pea 'oku hoko ai ke ma'u 'e he tokotaha ma'u kelekele' 'a e totonu ko e tokotaha ma'u 'api lisi pē.

FOKOTU'U 40: KE 'oua 'e fakangatangata 'a e taumu'a 'o ha nō 'oku fakafou 'i ha mōkisi, pea ke fakatonutonu fakatatau ki ai 'a e kupu 100(1)(iii) mo e 101(1)(ii) 'o e Lao ki he Kelekele'.

Na'e fokotu'u mai ke faka'atā 'a hono ngāue'aki 'i Tonga ni 'o e me'a 'oku fa'a 'iloa ko e "mōkisi pa'anga kakato" (all money mortgages). Ko e fa'ahinga mōkisi ko eni' 'oku ne lava 'o malu'i ha toho 'oku 'ova (overdraft) 'i he pangikē 'i ha fa'ahinga lahi pē 'o 'ikai fiema'u ke toe kole ke liliu (variation) 'a e mōkisi'. 'E lava ke ngāue'aki 'a e "mōkisi pa'anga kakato" 'i hano to'o 'o e fakangatangata ki he taumu'a 'o e mōkisi', 'o hangē ko hono fokotu'u atu 'i 'olunga'.

3.3.3 FAKAFAIKEHEKEHE'I 'O E FALE' MEI HE KELEKELE'

'I he lao lolotonga', 'oku 'ikai ko ha kongā 'o e kelekele' 'a e fale' pē ha toe me'a 'oku pipiki ki he kelekele'. 'E lava pē ke ma'u (own) kehekehe pea 'e ha kakai kehekehe 'a e ngaahi me'a ni. 'Oku hā mahino eni 'i he ngaahi alea fekau'aki mo e kelekele' 'i Vava'u', 'a ia 'oku hā 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga Ua' (vakai kihe Fakalahi 6) pea toe līpooti atu pē 'i he Vahe 6 'o e Līpooti ni fekau'aki mo e kau fakafofonga tu'uaki 'api'.

'Oku fakatupu ha ngaahi palopalema ki he ngaahi pangikee' mo 'enau 'ū mōkisi' koe'uhi ko hono fakafaikehekehe'i 'o e fale' mei he kelekele'. 'Oku toe lahi ange 'a e mahu'inga 'o e

kelekele', 'o kapau 'e fakakau ki ai mo e fale'. 'Oku 'i ai ha ngaahi kelekele, 'o hangē ko eni', 'oku lesisita 'i he hingoa 'o e foha lahi', kā ko e fale' na'e langa ia 'e he fānau iiki hifo 'i ai'.

Koe'uhi' 'oku 'ikai 'i ai ha kelekele ma'u kakato pea makatu'unga 'i he tu'u 'a e lao lolotonga' fekau'aki mo e ma'u kelekele 'i Tonga', 'oku pou pou 'a e Komisoni ke liliu 'a e lao' ke fakataha'i 'a e kelekele' mo e ngaahi me'a kotoa pē 'oku pipiki ki ai'. 'Oku toe 'oatu ha fakamatala mo ha ngaahi fokotu'u fe'unga fekau'aki mo e me'a ni 'i he Vahe 6 'o e Līpooti ni.

3.3.4 TOE VAKAI'I 'A E NGAahi FAKANGATANGATA'

'E malava ke uesia kovi ha fāmili kuo mole honau 'api fakafāmili', koe'uhi ko e 'ikai totongi fakafoki 'a e mōkisi'.

(i) Ngaahi fakangatanga 'i he mōkisi 'o e 'api kolo'

Na'e fokotu'u mai ke toe mamafa ange hono fakangatanga 'o e ngaahi kole mōkisi 'o ha 'api kolo, ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e mole 'o e ngaahi 'api fakafāmili ki he pangikee' pea iku nofo ta'e'api ai 'a e fāmili ko ia'. Kā 'oku mahino pē 'e hangē 'oku fakafe'ātungia'i ai 'a e tau'atāina 'a ha taha ke ne fai 'ene fakakaukau', 'o tautautefito ki he kakai Tonga 'oku nau ako lelei pea malava ke nau ma'u ha fale'i fakapotopoto. Kae kehe, 'e lava ke toki toe vakai'i pē 'a e fokotu'u ko eni' 'i he kaha'u'.

(ii) Ke loto 'a e 'ea' ki he mōkisi' ki mu'a pea toki tali

Na'e 'i ai 'a e fokotu'u mai 'oku totonu ke tomu'a ma'u ha ngofua mei he 'ea' ki mu'a pea fakahoko ha kole mōkisi 'a e tokotaha ma'u kelekele'. 'Oku 'uhinga lelei pē 'a e fokotu'u ko eni' ke malu'i ai 'a e 'ea', kā 'oku totonu ke alea'i fakafāmili pē ia 'o 'ikai fiema'u ke toe fa'u ha lao ki ai.

(iii) Lahi 'o e kelekele 'oku mōkisi'

Na'e 'i ai mo e fokotu'u mai ke 'ai ke hōhoa tatau 'a e lahi 'o e kelekele 'oku mōkisi' mo e mahu'inga 'o e noo'. Ko e me'a eni ia ke toki alea'i pē pea felotoi ki ai 'a e pangikee' mo e tokotaha noo'.

(iv) Ke toe vakai'i 'a e totongi tupu 'i he ngaahi mōkisi'

Na'e 'i ai mo e fokotu'u mai ke toe vakai'i 'a e totongi tupu 'oku hilifaki 'e he ngaahi pangikee' ki he ngaahi mōkisi'. Ko e me'a eni ia ki he pangikee' pea mo e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' ke nau toki fakakaukau'i 'o fakatatau ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua'.

(v) 'Oku totonu ke lava 'e he uitou 'o lisi pe mōkisi ha kelekele 'oku ne fakauitou ai

'Oku pou pou 'a e Komisoni' ki he fokotu'u ke fakangofua 'a e uitou' ke ne lava 'o mōkisi 'a 'ene totonu ki he kelekele fakauitou', 'i ha loto ki ai 'a e 'ea'. Na'e pehē pē 'a e pou pou ke lava 'e he uitou' 'o lisi atu 'a e kelekele' 'i he makatu'unga tatau pē. Kuo 'osi 'oatu 'i 'olunga 'a e ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e me'a ni.

(vi) Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kelekele mōkisi' 'i he taimi 'oku foki ai ki he tokotaha ma'u kelekele'

'Oku totonu ke fakafoki ha kelekele na'e fakatau atu 'i ha mōkisi 'i he tu'unga tatau pē mo ia na'e 'i ai 'i he taimi na'e fakatau atu ai'. 'Oku totonu ke fakakau atu 'a e ngaahi tu'unga ko eni' ki he ngaahi kupu 'o e aleapau mōkisi' pea pehē ki he aleapau fakatau 'o e mōkisi'.

(viii) Ngaahi polokalama ke fakatupulaki 'a e 'ilo 'a e kakai'

Na'e fokotu'u mai ke fakahoko ha ngaahi polokalama ke ako'i ai 'a e kakai' ke nau 'ilo 'enau ngaahi totonu mo honau ngaahi fatongia 'i he mōkisi' mo e ngaahi me'a 'e hoko 'o kapau 'e 'ikai ke totongi 'a e noo'. Ko e fakakaukau fakapotopoto eni pea 'oku totonu ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga'.

(ix) Ngaahi lao fekau'aki mo e mo'ua hulu 'oku 'ikai lava 'o totongi

'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao 'i Tonga ni fekau'aki mo e mo'ua hulu 'oku 'ikai lava 'o totongi', 'o talu mei hono fakapekia 'o e Ngaahi Lao 'oku Ngaue'aki Fakalukufua, 'a ia na'a ne fakangofua ke ngāue'aki 'a e lao 'a 'Ingilani' 'o kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha lao pehē 'i Tonga. 'Oku fiema'u ke hanga 'e Tonga 'o fa'u ha'anau lao fekau'aki mo e mo'ua hulu 'oku 'ikai lava 'o totongi', ke tokoni ki he fakalalakaka faka'ekonōmika'. Na'e poupou'i foki 'e he pangikēe' 'a e fiema'u ke 'i ai ha lao fekau'aki mo e mo'ua hulu 'oku 'ikai lava 'o totongi', ke tokoni'i kinautolu he'enua ngāue ki he kau kasitomā 'oku 'ikai ke totongi honau mo'ua'. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni' ke fa'u ha lao ki he mo'ua hulu 'oku 'ikai lava 'o totongi, pea 'oku tuku atu pē ki he Pule'anga ke toki fai ha'anau ngāue ki ai. 'Oku fakatokanga'i 'e he Komisoni', neongo hano fa'u ha lao ki he mo'ua hulu 'oku 'ikai lava 'o totongi', 'e kei tu'uma'u ai pē 'a e ta'u lahi taha, 'a ia ko e ta'u 'e 30, 'e lava ke puke ai 'e ha pangikē ha kelekele 'i hano fakahā 'oku 'i ai 'a e mo'ua hulu 'oku 'ikai lava 'o totongi 'a e tokotaha ma'u kelekele'.

(x) Sino tau'atāina ke nau tuku atu ha fale'i fekau'aki mo e ngaahi mōkisi'

Na'e fokotu'u mai ke fokotu'u ha sino tau'atāina ke nau fale'i 'a e kakai' ki mu'a pea nau fakahoko ha mōkisi. Ko e fale'i ko eni' 'oku fa'a anga maheni ke tuku atu 'e ha loea, kā 'oku totongi ia. Ko e sino foki ko eni' te ne toe 'omai mo ha fale'i fekau'aki mo e mahu'inga 'o e kelekele' ke 'ilo ai 'e he tokotaha ma'u kelekele' 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku totonu ke ne kole ke nō mei he pangikēe'. Ko e sino pehe ni pē foki na'e 'osi fokotu'u mai 'i 'olunga ke nau tuku mai ha fale'i fekau'aki mo e lisi'. 'Oku pehē 'e he Komisoni' ke tuku pē 'a e ngaahi fale'i ko eni' ki he kau loea' mo e ngaahi sekitoa taautaha'.

(xi) Tukuange 'o e mōkisi'

'Oku fokotu'u mai ke fakatonutonu 'a e kupu 108(4) 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakamahino ko e mōkasi pē ko 'ene loea' 'oku ne fakamo'oni ki he tonu 'a hono tukuange 'o e mōkisi'. 'I he taimi 'oku tukuange ai 'a e mōkisi', 'oku 'uhinga ia kuo fakakakato 'e he mokasoa 'a hono ngaahi fatongia kotoa 'i he malumalu 'o e mōkisi' pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane kaunga ki he mōkisi'.

FOKOTU'U 41: KE fakatonutonu 'a e kupu 108(4) mo e Foomu 5 'o e Tepile VIII 'o e Lao ki he Kelekele ke fakamahino ko e mōkasi' pē ko 'ene loea' te ne fakamo'oni ki he tonu hono tukuange 'o e mōkisi' 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'i he Lao ki he Kelekele'.

3.4 NGA AHI NGOFUA

Fakatatau ki he kupu 14 'o e Lao ki he Kelekele', kuo pau ke ma'u ha ngofua 'a ha muli ki mu'a pea ne toki nofo 'i ha kelekele. Ko e ngofua ko eni' 'oku tuku atu ia mei he Minisitā Fonua'. 'Oku 'ikai ke toe fu'u lahi ngāue'aki 'a e founa ko eni' 'i he ngaahi 'aho ni, kā 'oku kei hoko pē ia ko ha kongā 'o e lao'.

'I he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 na'e 'omai mei he kau Nōpele' (vakai ki he Fakalahi 11), na'e fokotu'u mai 'oku totonu ke toki fiema'u pē ha ngofua 'a ha muli 'o kapau 'oku fakataumu'a fakakomēsiale 'ene nofo 'i he kelekele'. 'E lava ai ke to'o 'a e fiema'u ke toe kole ngofua ha muli ke nofo 'i ha kelekele ki ha ngaahi taumu'a kehe 'o 'ikai ko e taumu'a fakakomēsiale.

Koe'uhi' ko e 'ikai ngofua ke lisi atu 'e he uitou hono kelekele' 'i he lao lolotonga', 'oku anga maheni 'aki pē ke tuku atu 'e he uitou' ha ngofua, 'i he kupu 14, 'a ia 'e ngata ia 'i ha'ane mate pē ko ha'ane toe mali.

'Oku tui 'a e Komisoni', ko e fiema'u ngofua ma'a ha muli ko e me'a ia 'o e kuohili' pea 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki ia 'i he 'aho ni. 'Oku totonu leva ke to'o ia mei he Lao ki he Kelekele' pea 'oku fokotu'u atu ke fetongi 'aki eni 'a e Aleapau Nofo Totongi'. 'Oku toe 'oatu ha fakamatala fekau'aki mo e me'a ni 'i he Vahe 6 fakataha mo e ngaahi fokotu'u fe'unga mo ia.

3.5 KELEKELE MA'U KAKATO (FREEHOLD LAND)

Ko e kelekele ma'u kakato' ko ha kelekele ia 'oku ma'u 'e ha taha pea 'oku si'isi'i ange 'a e ngaahi fakangatangata mo e ngaahi me'a 'oku fihia ai' 'i hono fakahoa atu ki ha tokotaha ma'u kelekele 'i Tonga. 'E lava kete fai ha fa'ahinga me'a pē te te loto ki ai fekau'aki mo e kelekele ko ia', pē ko 'ete fakatau atu pe tukuange. Ko e kelekele ma'u kakato' ko e me'a anga maheni ia 'i muli pea 'oku lava ke ma'u mei ai ha tupu 'oku lahi mo tohoaki'i 'a e kau 'inivesitoa muli' mo e ngaahi poloseki langa fakalalakaka', koe'uhi ko e mahino 'oku ma'u kakato 'a e totonu ki he kelekele' pea 'oku malu 'a e totonu ko ia'.

'Oku 'ikai ha kelekele ma'u kakato 'i he fa'unga 'oku tufaki 'aki 'a e kelekele 'i Tonga'. Ko e konga mahu'inga ia 'o e founa tufaki kelekele na'e kamata mei he 'Ene 'Afio', Kingi Siaosi Tupou I, 'a ia na'e tufaki atu 'o fakafou 'i he lisi mo vahe ki he kakai' ko honau 'api nofo'anga mo e kelekele ke tō ai 'a e ngoue' ke nau mo'ui mei ai. 'Oku tapui 'a hono fakatau 'o e kelekele' 'i he Konisitūtone' (kupu 104) pea mo e Lao ki he Kelekele' (kupu 12), 'a ia 'oku fakahā mai ai ko e hia ia pea 'e ala ngāue popula ha taha 'oku ne fakahoko ia 'i ha vaha'a taimi 'e 'ikai toe lahi ange 'i he ta'u 'e 10.

Na'e folofola 'a 'Ene 'Afio', Kingi Siaosi Tupou V, ki he Komisoni' ke nau faka'eke'eke ki ha ngaahi founa 'e lava ke kamata'i ai 'a e ma'u kelekele kakato' 'i Tonga ni, 'o fakangatangata pē ki he ngaahi kelekele fo'ou 'oku ma'u mei he tanu ki tahi 'i he ngaahi matātahi'. Na'e 'oatu ha fale'i 'a e Komisoni' 'i ha tohi ki He'ene 'Afio' 'i he 'aho 3 'o Mē 2010. 'Oku 'oatu fakataha 'a e tatau 'o e fale'i ko eni mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 15. Na'e fakahā 'i he fale'i ko eni' 'e malava pē ke fa'u ha lao fo'ou ke foaki ha ngaahi kelekele ma'u kakato 'o kamata mei he ngaahi kelekele 'oku ma'u fo'ou 'i he tanu ki tahi mei he matātahi pe fanga'uta'.

Ko e taha 'a e ngaahi me'a na'e fokotu'u mai ke fai hano vakai'i, ko e tapui 'e he Konisitūtone' mo e Lao ki he Kelekele' 'a e fakatau kelekele 'i Tonga', 'uhinga 'a hono tapui' pea mo e ngaahi me'a kehekehe 'e lava ke a'usia 'o fakafou 'i he totonu ki ha kelekele ma'u kakato. Ko e hā 'a e

Ko e ngaahi fakakaukau eni na'e 'omai ko e pou pou ki he ma'u kelekele kakato:

- (v) 'e lahi ange ai 'a e kelekele ke tufaki;
- (vi) 'oku totonu ke ta'ofi pē 'a e faingamalie ni ma'ae kakai Tonga mo kinautolu 'oku nofo ofi 'aupito ki he feitu'u 'oku fai ai e tanu;
- (vii) ke fakangatangata pē 'a e tanu fo'ou ko eni ki he ngaahi fanga'uta.

Ko ha ki'i kelekele si'isi'i pē 'a e lahi fakakātoa 'o e kelekele 'e ala fokotu'u mai ke tanu ki tahi', pea 'e ala tu'utu'uni ke hoko ia ko e kelekele ma'u kakato. Na'e tuhu'i 'e he Komisoni' ha ngaahi konga kelekele si'isi'i pē mei he ngaahi feitu'u matātahi 'i Nuku'alofa (Tongatapu), Neiafu (Vava'u) mo Pangai (Ha'apai), 'a ia 'e malava ke tanu pea tu'utu'uni ko e kelekele ma'u kakato ia ki he ngaahi taumu'a fakalalaka. Na'e 'omai 'e he Potungāue Fonua' 'a e ngaahi 'ata 'o e ngaahi feitu'u ko eni' pea nau fika'i mai 'a hono lahi fakakātoa', 'a ia ko e pēseti 'e 0.14 ia 'o e kelekele 'o Tonga' – ko ha ki'i kelekele si'isi'i 'aupito pē 'e ngāue'aki ke hoko ko e kelekele ma'u kakato. 'Oku 'oatu ha tatau 'a hono fika'i mo e ngaahi 'ata 'o e ngaahi feitu'u ko eni' fakataha mo e Līpooti ni 'i he Fakalahi 16.

'Oku 'i ai ha kelekele ma'u kakato 'i Ha'amoā, 'a ia 'oku fakangatangata pē mo ia ki he pēseti pē 'e 12 'o e kelekele' fakakātoa. Ko e toenga 'o e kelekele' 'oku ma'u ia 'i he ngaahi hingoa kelekele tukufakaholo. 'Oku 'ikai ke uestia 'e he ma'u kelekele kakato 'enau 'ekonōmika, pē ko honau 'ulungaanga tu'ufonua' mo e tukufakaholo 'o e ma'u kelekele'.

FOKOTU'U 42: KE ma'u 'e he Pule'anga', hili ha alēlea, 'a e totonu ke nau tuhu'i mai 'a e ngaahi feitu'u matātahi, 'o kau ai mo e feitu'u 'i he fanga'uta, 'e lava ke tanu pē 'e fakangofua ke tanu ke ma'u ia ko e kelekele ma'u kakato pea ngāue'aki ia ki he lelei fakalukufua 'a e fonua'. 'E lava ke fakatau atu 'a e ngaahi kelekele ma'u kakato ko eni'.

Ko e taha 'o e ngaahi fokotu'u mālie na'e 'ohake 'i he fakataha mo e Pangikē ANZ 'i Melipoane' ke fakamavahe'i ha ngaahi feitu'u 'oku 'i ai honau tu'unga makehe pea to'o mei ai 'a e ngaahi

fakataputapui 'i he fa'unga kelekele lolotonga'. 'E hoko eni ke ne tohoaki'i 'a e kau 'inivesitoa muli' pea tokoni ki he tupulaki faka'ekonōmika'. 'E kau heni 'a hono vahevahe 'o e ngaahi feitu'u kuo fakamavahe'i ko eni' ki he ngaahi taumu'a kehekehe pē 'o hangē ko e takimamata, ngaahi ngāue'anga mo e vāhenga ki he ngaahi pisinisi'.

'E fiema'u ke fakahoko ha liliu ki ha founa fo'ou 'o e ma'u kelekele' ke ngāue'aki ki he ngaahi feitu'u ko eni', 'a ia ko e kelekele ma'u kakato, pea 'oku 'ikai tō loto ia 'i he tu'utu'uni ngāue 'a e Komisoni' ke "*oua na'a liliu 'a e ngaahi makatu'unga 'o e founa 'o e ma'u kelekele*". Neongo ia', 'oku ongo'i 'e he Komisoni' ko e fokotu'u ko eni 'oku totonu ke 'ilo ki ai 'a e Pule'anga pea ke nau fakakaukau ki ai he 'oku fekau'aki eni mo e langa fakalalakaka 'o Tonga 'i he kaha'u' pea 'e ala ma'u ai ha lelei 'a e fonua'. 'I he'ene pehē, 'oku 'ikai ke fokotu'u atu ha fakatonutonu ki he lao' 'i he taimi ni.

'Oku fa'a fakahoko pea lava lelei 'i he ngaahi fonua kehe' 'a hono vahe'i ha kelekele ki he ngaahi taumu'a makehe pea 'oku 'ilonga 'a hono lelei 'i hotau ngaahi kaungā'api 'i he Pasifiki'. Hangē ko Fisi', 'oku lelei 'aupito 'a hono vahe'i 'o e ngaahi kelekele makehe ki he langa hōtele' mo e ngaahi ngāue fakatakimamata' pea 'oku manakoa 'aupito eni ki he kau 'inivesitoa muli'. 'E malava pē ke fakahoko 'a e me'a tatau 'i Tonga ni.

FOKOTU'U 43: KE fakakaukau'i 'e he Pule'anga ke vahe'i ha ngaahi feitu'u makehe ki he ngaahi taumu'a mahino 'o hangē ko e takimamata' pea 'oange ki ai 'a e totonu ke ma'u kelekele kakato.

3.6 TALASITI FAKAFĀMILI

‘E malava ke fa’u ha Talāsiti Fāmili ‘i ha felotoi ‘a e ngaahi kupu ‘o e fāmili’ ki he founa hono tauhi, tokanga’i, vahevahe pe tufa ki he famili’ ‘a e totonu ki he kelekele fakafāmili. Ko ha felotoi pehē ‘oku ‘ikai malava ke fakahoko ia ‘i he Lao ki he Kelekele’ pea ‘oku ta’efakalao eni ‘o fakatatau ki he kupu 13 ‘o e Lao ki he Kelekele’.

‘Oku ‘i ai ‘a e faka’uhinga ‘e taha ‘oku pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lau ‘a e lao’ fekau’aki mo e me’a ni. Ko ia ai, ka ‘i ai ha talasiti fakafāmili ‘e fa’u, ‘e hoko ia ko e aleapau pē ‘a e fāmili’ fekau’aki mo ha me’a pē te nau fie fakakau ‘i he aleapau’. ‘Oku ‘i ai pē ha ngaahi aleapau fakafāmili fekau’aki mo hono tokanga’i ‘o e kelekele fakafāmili ‘oku ‘osi ngāue’aki ‘i he ngaahi ‘aho ni, kā ‘oku ‘ikai ui ia ko e ‘Talāsiti Fāmili.’

Ko e aleapau pehē ni ‘e ‘ikai lava ke fakamālohi’i ia ‘i he lao lolotonga’, he ‘oku hangē ‘oku ne to’o ‘e ia ‘a e ngaahi totonu ‘a e tokotaha ma’u kelekele’ mo e ‘ea’, ‘a ia ‘oku foaki ‘e he Lao ki he Kelekele. Ka ‘i he ngaahi fāmili ‘oku nau ngāue fakataha ke tokanga’i ‘a e kelekele fakafāmili’, pea tali lelei mo ia ‘e he tokotaha ma’u kelekele’ pea mo e ‘ea’, ‘e lava ke hoko eni ko ha me’angāue ‘aonga ki he fāmili’.

Ko e Talasiti Fakafāmili’ ‘oku ngāue’aki ia ‘i Nu’usila mo e ngaahi fonua kehe ‘o e Pasifiki’ ki he lelei fakalukufua ‘a e fāmili’. ‘Oku faingofua taha eni ki he ngaahi Fonua ‘oku ‘i ai ‘a e kelekele ma’u kakato’, kā ‘e faingata’a ia ‘i Tonga ni ‘oku tukufakaholo ‘a e kelekele ia ki he ‘ea. ‘E hanga ‘e he Talāsiti Fāmili’ ‘o to’o ‘a e ngaahi totonu ‘a e ‘ea’ ke ne hoko ki he kelekele kae fetongi ‘aki ia ha Talāsiti ki he lelei fakalukufua ‘a e ngaahi kupu ‘o e fāmili’, ‘o kau ai ‘a e ‘ea’.

‘I hono fakahoko atu ‘o e fakakaukau ko eni’ ki he kakai’, na’e lahi ‘a hono pou pou’i ke fakangofua ke fa’u ha Talāsiti Fāmili. ‘E ‘atā ai ke fili ‘a e ngaahi fāmili pē ‘e tokanga’i ‘a e kelekele’ ‘i ha Talāsiti Fāmili pē ‘e tuku pē ki he ‘ea’ ‘o hangē ko e lolotonga ni. Ko e me’a na’e tokanga mai ki ai ‘a e kakai’ ko hono vahevahe ‘e he ‘ea’ ‘a e kelekele fakafāmili ‘o ‘ave ki ha

kakai 'oku 'ikai ko ha fāmili kae 'ikai ha kelekele 'e foaki ma'a kinautolu 'i he fo'i loto'i fāmili' 'o kau ai 'a e fanga tokoua, tuofāfine pe tuonga'ane 'o e 'ea'. Ko e 'uhinga lahi eni 'oku poupu'u ai 'e he kakai' ke fa'u 'a e Talāsiti Fāmili'. Ko ha me'a leva eni 'oku totonu ke fakakaukau'i lelei 'e he fāmili takitaha 'o fakatatau ki honau tu'unga takitaha mo e palani ki he kaha'u'.

'Oku tokanga 'a e Komisoni ki he me'a 'e hoko heni', 'a ia 'e to'o 'a e totonu 'a e 'ea' ke hoko ki he kelekele' pea 'e fiema'u ke fakahoko ai ha liliu ki he ngaahi makatu'unga 'o e founa 'o e ma'u kelekele'. 'Oku 'ikai tō loto eni 'i he tu'utu'uni ngāue 'a e Komisoni'. Kā 'oku pehē 'e he Komisoni', 'oku totonu ke tuku atu ki he ngaahi fāmili' mo e 'ea' ke nau lava 'o fili ke fa'u ha Talāsiti Fāmili.

Ko hono 'oatu ko ia ha totonu ki he 'ea' ke ne lava 'o fili ke 'ave hono kelekele' ki ha Talāsiti Fāmili pea tukuange mo 'ene totonu ki he tukufakaholo, 'e hangē pē ia hano momoi atu 'ene totonu ki ha sino fakalao 'e taha kae 'ikai ko e tokotaha ma'u tofi'a'. 'E fiema'u ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Kelekele' kae lava ke fakahoko ia, kā ko e me'a ko eni 'e lava ke faka'uhinga'i 'oku 'ikai tō loto 'i he tu'utu'uni ngāue 'a e Komisoni'. Ko hano fa'u 'o ha Talasiti Fakafāmili 'e hoko ke ne fa'u ha sino fakalao fo'ou 'o 'ikai tatau mo e sino 'oku lava ke nau ma'u ha totonu fakakelekele 'i Tonga, 'o hangē ko ha kautaha fetokoni'aki (cooperative) pe kautaha (company). 'E fiema'u ke fakahoko ha ngaahi liliu ki he Lao ki he Kelekele' pea pehē ki ha ngaahi lao felave'i mo hono fa'u 'o e Talāsiti' ke 'omai ai ha ngaahi founa fakalao ke fakamafai'i 'a e Talāsiti Fāmili – ko ha fakakaukau fo'ou eni ki Tonga.

FOKOTU'U 44: KE fakakaukau'i ke fa'u ha lao ke fakangofua 'a hono fa'u 'o e Talāsiti Fāmili' ke 'oange 'a e faingamālie ki he fāmili ke nau tokanga'i, tauhi, vahevahe mo tufotufa 'a e ngaahi totonu ki he kelekele fakafāmili, 'o 'ikai hangē ko e tu'unga lolotonga 'a e totonu taautaha 'a e tokotaha ma'u kelekele' mo e totonu 'o e 'ea'.

